

עוברים ושבים

זהות יהודית במצרים בימי הביניים

משה יגור

המרכז לתולדות העם היהודי

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית
פרופ' ירחמיאל כהן – יו"ר, פרופ' כנה ורמן, מר יחזקאל חובב, פרופ' מאיר חזן,
פרופ' אלי לדרהנדלר, פרופ' בת-ציון עראקי קלורמן, ד"ר מיכה פרי, פרופ' אפרים שהם-שטיינר

עריכה לשונית: יחזקאל חובב
מנהל ההוצאה לאור: עזרא ברום
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט
המכון למדעי היהדות על שם ג'ק ג'וזף ומורטון מנדל, האוניברסיטה העברית בירושלים
משגב ירושלים, המרכז למחקר ולהוראה של מורשת יהדות ספרד והמזרח

איור העטיפה בהשראת לוח עץ מעוטר מארון הקודש בבית הכנסת בן עזרא בקהיר, בו שכנה גניזת קהיר.

Jointly owned by the Walters Art Museum (funds provided by the W. Alton Jones
Foundation Acquisition Fund, 2000) and Yeshiva University Museum
(funds provided by the Jesselson Foundation)

עיצוב עטיפה: סטודיו דוב אברמסון

מסת"ב 5-404-227-965-978

מספר קטלוגי 1136-185

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשפ"ה
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות
צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: רונית גלעד

הדפסה: א.ר. שסקין

ירושלים

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	מבוא
14	א. מסגרות המקום והזמן ואופי המקורות
18	ב. מצב המחקר
18	1. המרות דת
20	2. הפעלה ופיקוח של גבולות קהילתיים
21	3. חציית גבולות דתיים בהיסטוריה היהודית
25	4. המרת דת ב'עידן ההמרות' בראשית האסלאם
27	ג. הגיור בתקופה הנדונה
29	ד. מבנה הספר

שער ראשון

תנועה פנימה: עבדים ושפחות

35	מבוא לשער
	פרק ראשון: משועבדים בחיק המשפחה:
41	מעמדם הלימינלי של עבדים נוכרים בבעלות יהודית
42	א. עבדים ושפחות בקהילה ובחיק המשפחה
42	1. עבדים כחלק מן הקהילה היהודית
46	2. עבדים ושפחות בקרב המשפחה
48	3. עבדים ושפחות כ'צאצאים למעשה'
51	ב. עם השחרור ולאחריו: המשוחררים, האדונים והקהילה
52	1. טקס השחרור
56	2. לאחר השחרור: סימון, כפיפות ושילוב
66	3. 'מוצא מעבדים' כהשמצה בסכסוכים אישיים

	פרק שני: ניצול מיני ומיקוח על זהות:
68	פילגשות כמסלול אלטרנטיבי להשתלבות בקהילה
69	א. ניצול מיני וזוגיות ארוכת-טווח עם שפחות
70	1. עדויות על יחסי מין
72	2. יחסי אישות ממושכים
73	3. שלושה סוגי 'פתרונות' לאתגרים שהציבה הפילגשות
85	ב. זהות מעורפלת ונתונה למיקוח
85	1. 'תמרוני זהות' בעבודות ובשבי
91	2. זהות מסופקת של שפחות משוחררות ושל צאצאיהן
100	סיכום השער: 'גיור סוציולוגי'

שער שני

תנועה החוצה: יהודים מומרים

107	מבוא לשער: מומרים והיחס אליהם: מורשת חז"ל והגאונים
109	א. מעמד האישי של מומרים
111	ב. מומרים כיורשים וכמורשים
112	ג. חזרת מומרים ליהדות
114	פרק שלישי: זהותם של המומרים ונסיבותיה של המרת הדת
114	א. המינוח למומרים מן היהדות בתקופת הגניזה
120	ב. מיעוט המידע על המומרים
124	ג. המרה לנצרות ולא לאסלאם
129	ד. המרה בכפייה: בין הרבים ליחיד
129	1. המרת דת בכפייה
134	2. בנו הפוזל של יעקוב אבן אלמעלם

פרק רביעי: הגשרים שלא נשרפו:

138	קשרים מתמשכים של המומר עם המשפחה והקהילה
140	א. קשרי יום-יום עם מומרים
140	1. מסחר
141	2. קשרי עבודה
143	3. מפגשים חברתיים

145	ב. תביעות כלכליות
148	ג. עימותים ושיתופי פעולה על רקע דתי
152	ד. התא המשפחתי: בין שבר להמשכיות
152	1. פרדה בהסכמה
154	2. שבר
159	3. המשכיות התא המשפחתי
161	ה. סיכום: הקשר עם הקהילה
163	פרק חמישי: אפשרות החזרה ליהדות
165	א. דוגמאות לחזרתם של מומרים וצאצאיהם
169	ב. אפשרות החזרה ליהדות בתשובות הלכתיות
171	ג. השמצות בדבר המרת דת
173	ד. 'רכילות' ואפשרות ההלשנה
175	ה. חזרתם ליהדות של מומרים בכפייה
179	סיכום השער

שער שלישי

המרת דת וגבולות הקהילה היהודית: מבט השוואתי

185	פרק שישי: המרת דת והזירה המשפחתית
187	א. המרת דת והקשר הזוגי הבסיסי
187	1. מצטרפים חדשים לקהילה היהודית וקשריהם המשפחתיים
189	2. העוזבים את הדת וקשריהם הזוגיים
193	ב. המרת דת עקב מתחים משפחתיים
196	ג. הדור השני להמרת הדת
196	1. ילדי המשוחררים
202	2. ילדי המומרים
208	3. השוואה בין ילדי המשוחררים לילדי המומרים
211	פרק שביעי: טקסים והיעדרם בתהליך המרת הדת
212	א. גלגולי טקס הגיור
217	ב. טקס השחרור כטקס גיור חלקי
220	ג. טקס החזרה ליהדות לאחר המרת הדת

- 223 ד. משמעות ברית המילה בחברה נימולה
- 223 1. מיהו 'נימול' ומיהו 'ערל'
- 224 2. 'נרקיסזים של הבדלים מינוריים'
- 228 3. המילה כטקס בין-דתי
- 234 ה. סיכום
- 235 פרק שמיני: איומים, רכילות ושמועות על המרת דת
- 237 א. איום בהמרת דת
- 243 ב. שמועות והאשמות בדבר המרת דת
- 245 1. 'מוצא מן הגבעונים' כדוגמה לדיבור חברתי
- 249 2. דיבור חברתי וחשד להמרת דת
- 253 ג. סיכום
- 256 סיכום: קו גבול או מרחבי מגע?
- 257 א. תנועתם של עבדים ושפחות פנימה
- 260 ב. תנועתם של מומרים החוצה
- 262 ג. גבולות הזהות היהודית הקהילתית
- 264 ד. גבולות וחצייתם
- 269 ה. סיכום
- 272 ביבליוגרפיה וקיצורים
- 272 א. קיצורים ביבליוגרפיים לקטעי הגניזה
- 272 ב. מקורות ומחקרים
- 306 מפתחות
- 306 א. מפתח שמות
- 309 ב. מפתח מקומות
- 310 ג. מפתח נושאים
- 311 ד. מפתח כתבי יד
- 314 ה. מפתח מקורות

פתח דבר

ספר זה בוחן את שאלת הזהות היהודית במצרים ובסביבתה בימי הביניים על פי ניתוח של מקרים שבהם נחצו גבולות הקהילה באמצעות המרת דת. הספר דן במקרים רבים של יהודים שהמירו דתם לדתות אחרות, בעיקר לאסלאם, ושל עבדים ושפחות לא־יהודים שהיו בבעלות אדונים יהודים ושחרורם היה למעשה גירום והקנה להם כרטיס כניסה לקהילה היהודית שבה חיו. על פי מקורות ממגוון סוגות, הספר מנסה להתחקות אחר הסיבות והנסיבות להמרות הדת האלה: גורלם של המומרים – הן מומרים ליהדות הן יהודים שהמירו לדתות אחרות; תגובתם של בני משפחה וחברי קהילה להמרות הדת; והשפעתה המתמשכת של ההמרה על זהות צאצאיהם ובני משפחותיהם של המומרים גם בדור השני והשלישי להמרה.

לשם כך נבחנו בהעמקה מאות תעודות מגניזת קהיר הקשורות לנושא, ובהן גיטי שחרור של עבדים ושפחות, מכתבים אישיים, כתובות וגיטין, שאלות ותשובות הלכתיות, תיעוד מבתי דין, רשימות קהילתיות של תרומת צדקה וחלוקתה וכן הלאה. רבות מן התעודות טרם פורסמו במחקרים קודמים וקצתן זוהו לראשונה רק במסגרת המחקר שעליו מבוסס ספר זה. לצד המקורות מן הגניזה הספר עושה שימוש גם בספרות הלכה יהודית ומוסלמית, בחיבורים היסטוריוגרפיים ערביים מאת נוצרים ומוסלמים, בחיבורים תאולוגיים ופולמוסיים, ואף בשירה, כדי להציג תמונה רחבה של ההתייחסות הקהילתית והחברתית לתופעת ההמרה בכלל ולמומרים עצמם בפרט.

ספר זה הוא פרי מחקר לעבודת דוקטור בנושא גבולות הזהות של הקהילה היהודית במצרים בימי הביניים, מחקר שעסק בגרים, בעבדים ושפחות, ובמומרים. זהו המחקר הראשון על המרות דת בקהילות היהודיות בארצות האסלאם בימי הביניים, והניסיון הראשון לבחון באופן השוואתי המרות דת אל היהדות וממנה, כולל המרות של עבדים ושפחות, נושא שטרם זכה לניתוח מחקרי מקיף. הבחינה ההשוואתית והשימוש במקורות שרבים מהם טרם נחקרו לעומקם מאפשרים הצגה חדשנית של הגבולות הקהילתיים ושל אופני הביטוי של הזהות היהודית, המערערת כמה מהנחות היסוד המוקבלות במחקר, ומעלה את השאלה 'מיהו יהודי?' גם לגבי ימי הביניים.

מן הספר עולה, שמרחב המגע בין יהודים ללא־יהודים במזרח התיכון האסלאמי בימי

הביניים היה הרבה יותר רחב, מגוון ואינטימי מכפי שמקובל לחשוב, ומרחב זה הוביל לעיתים לזהויות דתיות מורכבות, משתנות או מעורפלות. לדוגמה, תחת האסלאם המירו יהודים את דתם גם לנצרות ולא רק לדת השלטת, מכאן, ונוצרים המירו את דתם ליהדות, מכאן. אפשרות המרת הדת הייתה קיימת ונוכחת בכל השכבות החברתיות, ולעיתים אנשים הואשמו שהמירו את דתם, או איימו שימירו את דתם, במסגרת סכסוך עסקי, משפחתי או קהילתי. האשמות ואיומים אלה מתועדים בנוגע לגברים ולנשים, לעניים ולעשירים, משולי החברה ועד ראשי הקהילה.

מומרים לאסלאם יכלו לנסות לחזור ליהדותם בהיחבא, ונראה שאכן היו מי שעשו זאת – בין המומרים עצמם ובין ילדיהם. מומרים שמרו לעיתים על קשרים יום-יומיים עם בני משפחותיהם ועם חברי קהילתם היהודית, ואף היו מקרים שבהם נשמרו קשרים זוגיים בין גברים יהודים מומרים לנשים יהודיות, וכך נוצרו בפועל משפחות גרעיניות מעורבות. במקביל, ברוב משקי הבית של היהודים מן המעמד הבינוני-הגבוה היו שפחות ועבדים לא-יהודים, שזוהותם המשפטית, האתנית והדתית הייתה מעורפלת והובילה לעיתים למחלוקות על זהותם הדתית של העבדים והשפחות, בטרם שחרורם ואף לאחריהם. גברים יהודים ניצלו מינית את שפחותיהם הנוכריות, ולפעמים אף יצרו עימם יחסים זוגיים של ממש, כולל הולדת ילדים – גם ללא שחרור וגיוור רשמי.

מכלל הממצאים עולה, שמרחב המגע בין יהודים ללא-יהודים, ובין זהויות שונות ומשתנות, היה רחב בהרבה מן המקובל לחשוב ויכול היה לכלול תנועה בכיוונים שונים ומגוונים, ואף היה קיים כמעט בכל משק בית. המגע בין היהודים לסביבתם לא הוגבל אפוא רק למרחב הציבורי, או לאותם סוחרים, מנהיגים ואינטלקטואלים שהתחככו דרך קבע עם העילית הלא-יהודית. למעשה, מפגשים בין יהודים ללא-יהודים, כולל כאלה שיכלו להשפיע על זהות המעורבים, התרחשו יום-יום גם במרחב הביתי והמשפחתי.

במסלול הארוך מתחילת לימודי לתואר השלישי ועד לגמר כתיבתו של ספר זה נעזרתי רבות במורים, בעמיתים ובחברים, וזו ההזדמנות להודות לכמה מהם. ראשית תודתי נתונה לפרופ' מרים פרנקל מן האוניברסיטה העברית, שהנחתה אותי למן לימודי לתואר השני, ומי שהכשירה אותי בחקר גניזת קהיר. למדתי רבות ממנה לא רק על החברה היהודית והמוסלמית בימי הביניים אלא גם על מחקר, על כתיבה, על חשיבה ועל אנושיות. ממויבי באוניברסיטה העברית למדתי רבות, ותרמו במיוחד למחקר שעליו מבוסס ספר זה פרופ' אלישבע באומגרטן, פרופ' שמחה עמנואל, פרופ' סטיבן קפלן, ד"ר מרים גולדשטיין, פרופ' גי סטרומזה ופרופ' ראובן עמית. במהלך המחקר קיבלתי מלגה מבית ספר מנדל ללימודים מתקדמים במדעי הרוח באוניברסיטה, ותודתי נתונה לצוות

בית הספר, ולראש בית הספר פרופ' ישראל יובל. אני חב תודה עמוקה גם למרכז לחקר המרות דת ויחסים בין־דתיים באוניברסיטת בן־גוריון בנגב על האפשרות להימנות בין שורותיו וללמוד רבות מכל חבריו, ובהם ראש המרכז פרופ' חיים היימס, פרופ' דניאל לסקר, פרופ' אורה לימור, ד"ר אוריאל סימונסון, ד"ר אמיר אשור, פרופ' דניאלה טלמון־הלר וד"ר אביטל דוידוביץ'־אשד. תודה מיוחדת לפרופ' אפרים שהם־שטיינר על הליווי, העידוד ועל העצות הטובות לאורך כל הדרך, מאז ועד היום.

תמיכה מתמשכת וחשובה קיבלתי מחברי ועמיתי במהלך שנות המחקר והכתיבה. תודתי שלוחה לד"ר עודד זינגר, חברי הוותיק ועמיתי לחקר הגניזה ההיסטורית, לד"ר אהובה ליברלס החולקת איתי את העניין המחקרי בהמרות דת וזהות יהודית, לד"ר קרייג פרי על שיחותינו על עבודות ועבדים, לד"ר חנה שחם־רוזבי, לד"ר תרצה קלמן, לאלון דר, לד"ר עמרי שפר־רביב, לד"ר תמיר קרקסון, לד"ר יעל עשור ולד"ר עמית גבריהו. חוקרים רבים נענו לשאלותי ופתחו בפני כיוונים חדשים, בהם פרופ' שרה סטרומזה, פרופ' מרק כהן, פרופ' עודד עיר־שי, פרופ' מנחם בן־ששון, פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, פרופ' נחם אילן, ד"ר פיליפ ליברמן וד"ר דותן ארד.

עבודת הדוקטור שעליה מתבסס ספר זה זכתה בפרס הקתדרה לחקר מורשת יהדות מצרים ע"ש יוסף ורשלין ברדה לשנת תשע"ז, ובציון לשבח מטעם האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם לשנת 2021. תודתי שלוחה לשני גופים אלה.

תודה מיוחדת לאנשי פרויקט הגניזה של פרינסטון, בראשות פרופ' מרינה רוסטאו ופרופ' איב קרקובסקי, על מחקר והנגשה של תעודות גניזת קהיר, ועל האפשרות להיות חלק ממנו. תודה לעמיתי לפרויקט שכבר נזכרו לעיל, וכן לד"ר אלן אלבאום על הבאת קטעים חדשים לתשומת ליבי.

תודתי מעומק ליבי למשפחתו של סג"מ יובל היימן זכרונו לברכה, שנפל ב־2014 ב'צוק איתן' בהגנה על הנגב המערבי, על שיזמה פרס לפרסום ספר מחקרי בהיסטוריה יהודית, ותודתי לוועדת הפרס מטעם מרכז זלמן שזר שמצאה את עבודתי ראויה לפרס זה לשנת תש"ף. תודתי להוצאת הספרים של מרכז זלמן שזר – למנהל ההוצאה עזרא ברום, לעורך הראשי יחזקאל חובב שערך ספר זה, ולמפיקה נעה גרינולד־עסיס, על הליווי הצמוד והמסור בתהליך עיבודו של הספר והוצאתו לאור. תודתי נתונה גם למכון למדעי היהדות על שם ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל, האוניברסיטה העברית בירושלים ולמשגב ירושלים, על התמיכה בהוצאת הספר.

אחרונות חביבות, תודתי לאשתי אפרת ולשתי בנותינו תמר ואיילה, על המסע הארוך שבו ליוו אותי במהלך העבודה על ספר זה. 'הַתְּזַכֵּר מֵהַ יָפְתָהּ, מֵהַ קָשְׁתָהּ, מֵהַ אָכְלָה הַדֶּרֶךְ?'. ספר זה מוקדש להן.

מפת מזרח הים התיכון; מסומנות הערים העיקריות הנזכרות במחקר זה.
שרטוט: המרכז לגיאוגרפיה חשובית, המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

מבוא

ספר זה מבקש לבחון את הגדרות הזהות היהודית במזרח התיכון האסלאמי הימי ביניימי, בעיקר בתקופה הקלסית של הגניזה הקהירית, מסוף המאה העשירית עד אמצע המאה השלוש עשרה, כפי שתפסו אותן חברי הקהילות היהודיות. בניסוח זה כבר מובלעת ההנחה שאולי היה פער בין תפיסות של חברים שונים בקהילה, בין תפיסות הלכתיות מתקופות קודמות להתפתחות הלכתית או חברתית בתקופה הנדונה, בין תפיסות הלכתיות תאורטיות למציאות החברתית בפועל, ובין הגדרות הזהות העצמית של חברי הקהילות היהודיות להגדרות חוקיות, תאולוגיות ואחרות של החברה הסובבת.

כדי לבחון באופן מעמיק את ההגדרות השונות של הזהות היהודית, את אופן ביטויין ואת מידת החפיפה בין הזהות הדתית, האתנית והקהילתית, בחרתי לבחון את המקרים הקיצוניים האפשריים, שבהם נחצו גבולות הזהות באמצעות המרת דת – הן חציה 'פנימה' אל תוך הקהילה הן חציה 'החוצה' מן הקהילה והלאה. בחירה זו מבוססת על אבחנתו של האנתרופולוג פרדריק בארת', שהפכה זה מכבר למוסכמה בסיסית במחקר של זהות חברתית. לפי קביעתו:

רציפותה של קבוצה אתנית תלויה בחיזוק הגבול. המאפיינים התרבותיים שמסמנים את הגבול יכולים להשתנות, האתניות והקהילתיות של חברי הקבוצה יכולים להשתנות, ואף המבנה הארגוני שלה יכול להשתנות... מנקודת מבט זו, המוקד החיוני לבחינה הופך להיות הגבול האתני שמגדיר את הקבוצה ולא התוכן התרבותי שאותו הגבול תוחם.¹

אבחנתו של בארת', שמקורה בחקר גבולות אתניים, כוחה יפה גם לגבולות זהות אחרים, וחוקרים שונים כבר הצביעו על הצורך ליישם אותה במחקר ההיסטורי של המרות הדת.²

1 ראו: בארת', הקדמה, עמ' 14–15, ההקדמה לקובץ המחקרים שערך בנושא זה.
2 ראו: גארסיה-ארנאל, מומרים יהודים, עמ' 227–228; פאפאקונסטנטינו, הקדמה, עמ' xxiii, וראו להלן.

הספר שלפנינו בא לברר אפוא כיצד הגיבו יהודים בזמן ובמקום הנדונים – כאמור, ארצות מזרח הים התיכון בימי הביניים – להצטרפות של לא־יהודים לקהילתם הדתית, מכאן, ולמעבר של יהודים לדתות אחרות, מכאן. במסגרת מחקרי בחנתי סוגים שונים של 'חוצי גבולות' בקרב הקהילה היהודית: הן עבדים ושפחות משוחררים שהשתלבו בקהילה היהודית, הן יהודים שהמירו לדתות אחרות. הספר יציג מה היה אופי היחסים של הממירים את דתם, הן פנימה הן החוצה, עם חברי הקהילה היהודית; מה הם הטקסים שביצעו לציון חציית הגבול ואילו תפיסות משתקפות בהם; ומה הייתה ההשפעה החברתית ארוכת הטווח של מעשה ההמרה על מעמדם החברתי של הממירים את דתם ועל יחסיהם עם יהודים ועם לא־יהודים.

א. מסגרות המקום והזמן ואופי המקורות

מסגרת המקום הנבחנת בספר זה חופפת באופן כללי את גבולות המדינה הפאטמית ויורשתה האיובית, כלומר מצרים וסביבותיה, ובמידה פחותה גם צפון אפריקה עד תוניסיה. באופן טבעי, הספר מתרכז בעיקר במצרים גופא, שהייתה ליבן הפועם של הישויות המדיניות הללו ומרכז חייו של יישוב יהודי גדול, ותיק ומגוון במשך מאות רבות של שנים.

התקופה שנתמקד בה לאורך הספר אף היא תחומה במסגרת הזמנים של שלטון הפאטמים והאיובים: מן השליש האחרון של המאה העשירית, כאשר כבשו הפאטמים את מצרים והתקדמו אל תוך סוריה, ועד אמצע המאה השלוש עשרה, כאשר אחרוני השליטים האיובים, יורשיו של צלאח א־דין, נפלו בפני הממלוכים.³ הגדרה זו של גבולות הזמן והמקום אינה מתבססת על ההיסטוריה של השלטון הפוליטי באזור בלבד אלא גם על זמינות המקורות הרלוונטיים. המחקר שעליו מבוסס ספר זה נשען בראש ובראשונה על תעודות שנמצאו בגניזת קהיר, המספקות מידע עשיר באופן בלתי רגיל על חיי היום־יום של שכבה רחבה יחסית בחברה היהודית והכללית. החוקר הראשון אשר ניצל את התעודות הדוקומנטריות של גניזת קהיר לשם מחקר היסטורי־חברתי שיטתי הוא שלמה דב גויטיין. הוא סימן את התקופה שבין שלהי המאה העשירית לאמצע המאה השלוש עשרה כתקופה שבה נכתבו רובן המכריע של תעודות

3 על הפאטמים ראו: הודג'סון, אסלאם, ב, עמ' 21–28; וולקר, אימפריה. על האיובים ראו: אדא, איובים. לסקירה היסטורית כללית בהקשר של הגניזה ראו: גויטיין, חברה, א, עמ' 29–42.

אלה, וכינה אותה 'תקופת הגניזה הקלסית'. מסגרת זו עדיין משמשת גם את המחקר בן-זמננו, מבלי לגרוע מן הצורך להבחין בתקופות-משנה בתוכה בהתאם לנושא הנחקר, ולקשר אותה לתקופות אחרות המתועדות אף הן במסמכי הגניזה.⁴

'גניזת קהיר' הוא הכינוי המוכר לאוסף של מאות אלפי תעודות מסוגות שונות, שהשתמרו במספר אתרים בפסטאט, קהיר העתיקה, בעיקר בחדר מסוים בבית הכנסת העתיק 'בן עזרא' (ראו איור 1).⁵ אף שכיום ברור כי 'גניזת קהיר' היא למעשה חיבור של כמה גניזות וספריות שונות, אנו נשתמש לאורך הספר בכינוי 'גניזת קהיר' שהשתרש במחקר.⁶ מתוך כארבע מאות אלף כתבי היד שנתגלו בגניזת קהיר, לא יותר מעשרה אחוזים שייכים למה שהגדיר גויטיין 'הגניזה התיעודית', כלומר תעודות לא-ספרותיות: מכתבים אישיים וציבוריים, מסמכים משפטיים משלל סוגים, רשימות שונות, וכן שאלות ותשובות הלכתיות.⁷ השתמרותן האקראית-למחצה של תעודות דוקומנטריות אלה המתועדות את חיי היום-יום, שנכתבו לרוב לצרכים מידיים ומעשיים ולא לצורך תיעוד ושימור, מאפשרת לנו גישה לשפע נתונים על חיי היום-יום של החברה שגויטיין כינה 'חברת הגניזה'. לתיעוד עשיר זה כמעט שאין מקבילה, הן בחקר חברות יהודיות אחרות עד ראשית העת החדשה הן בחקר המזרח התיכון המוסלמי בכללותו.⁸

לאור האמור לעיל, ברורה חשיבותן של תעודות הגניזה לכל מחקר של היסטוריה יהודית, ואף כללית, באזור הנדון ובתקופה האמורה. תעודות הגניזה חשובות אף יותר לחקר הפרקטיקות היום-יומיות, תפיסות חברתיות, עדויות 'מלמטה' וסיפורי חיים של גברים ונשים מן השורה, כפי שנעשה בספר זה.

ואולם, תעודות הגניזה אינן המקור היחיד שעליו נשען הספר. לצידן נעשה שימוש נרחב בקובצי שאלות ותשובות של חכמי התקופה, בעיקר הרמב"ם (1138-1204)

4 ראו בהרחבה בפתיחת הכרך הראשון של חיבורו המונומנטלי של גויטיין, חברה ים-תיכונית – גויטיין, חברה, א, עמ' 16-23. על שימושיות התיקוף של גויטיין גם בימינו ראו למשל: פרנקל, האוהבים, עמ' 9; קרקובסקי, נעורים, עמ' 6-11.

5 ראו הקדמתו הקלסית של גויטיין, חברה, א, עמ' 1-28. וראו גם סקירתו והפניותיו של רייף, הגניזה מקהיר, עמ' 17-32.

6 ראו: אלקין ובן-ששון, פירקוביץ'; בן-שמאי, גניזות.

7 לסקירה ולמספר עדכני ראו: רוסטאו, היסטוריה קהילתית, עמ' 289-290.

8 ראו מאמריו הקלסיים של גויטיין: מחקר שיטתי; גניזה כמקור. וראו גם: כהן, גניזה ואסלאם. לסקירה עדכנית על מחקר הגניזה הדוקומנטרית במאה העשרים ואחת ראו: גולדברג וקרקובסקי, מדריך.

איור 1. בית הכנסת בן עזרא בפסטאט, מבט מעזרת הנשים בקומה השנייה.
בעלים: Schlanger, מקור: WikiCommons, משותף על פי רישיון Creative Commons BY-SA 4.0

ובנו ר' אברהם (ראב"ם, 1186–1237) שחיו במצרים, וכן רב שרירא גאון (שלהי המאה העשירית) ובנו רב האי גאון (נפטר 1038) שפעלו בעיראק, הרי"ף (ר' יצחק אלפסי, נפטר 1103) שפעל במגרב ובספרד, ואחרים.⁹ ספרות השאלות והתשובות, הכוללת לרוב מקרים קונקרטיים שעוררו דיון הלכתי, הוכרה זה מכבר ככלי חשוב עבור היסטוריונים חברתיים השואפים להבין את החברה שהם חוקרים.¹⁰ עם זאת, ככל טקסט אחר, אף ספרות השו"ת אינה נטולת בעיות, כמו עיבוד והפשטה של השאלות, השמטה של פרטים הן בידי השואלים עצמם הן בידי עורכים מאוחרים, והקושי להבחין בין שאלה העוסקת במקרה קונקרטי לבין שאלה תאורטית.¹¹ אף על פי כן, ברור ששימוש מושכל בספרות השו"ת מניב ידע חשוב ומעניק לנו אפשרות להעמיק בחקר הדילמות שעמדו בפני בני התקופה.¹²

אזכור מומרים ומעשי המרה במקורות המוסלמיים דל ביותר, כפי שכבר ציינו חוקרים שונים של הספרות הערבית המוסלמית.¹³ עם זאת, במקומות הספורים שבהם יש אזכורים שכאלה בספרות מוסלמית או נוצרית, היכולים להעשירנו, נשתמש בהם

9 שו"ת הרמב"ם יצאו בעריכה ובתרגום של בלאו בארבעה כרכים, הכוללים גם פרסומים מן הגניזה; ראו: שו"ת הרמב"ם. בגניזה ממשיכים להתגלות קטעים בכתב ידו של הרמב"ם, ראו למשל: פרידמן, קטעים חדשים; פרידמן, מילואים. בשנים האחרונות עורך אמיר אשור מחקר שיטתי בגניזה לאיתור קטעים הקשורים לפועלו של הרמב"ם, כולל שו"ת. ראו למשל: פרידמן ואשור, אוטוגרף. שו"ת ראב"ם יצאו במהדורה בעריכת א"ח פריימן ובתרגומו של ש"ד גויטיין. למהדורות אלה יש להוסיף מספר שו"ת שהתגלו בגניזה לאחר פרסום המהדורות, ראו ההפניות הרלוונטיות לאורך הספר. מ"ע פרידמן עובד על כרך שיעסוק בר' אברהם בן הרמב"ם ובבני חוגו, וכבר איתר עשרות תשובות חדשות השייכות לחוג זה; ראו: פרידמן, ראב"ם. שו"ת רב שרירא גאון טרם יצאו במהדורה מדעית מסודרת ויש להיעזר באוצר הגאונים ובמאגרים ממוחשבים. רשימה של שו"ת מאת רב האי גאון ערך גרונר, תשובות רה"ג. תשובות הרי"ף יצאו במספר מהדורות על פי כתבי יד שונים, שאין ביניהם חפיפה מלאה. ראו: שו"ת הרי"ף.

10 ראו סקירתו הקלסית של סולוביצ'יק, מקור היסטורי.

11 על סוגיות שונות בשימוש בשו"ת ראו בהרחבה בספרו של גליק, אשנב. על עיבוד שו"ת והשמטת פרטים ראו למשל: פרידמן, קטעים חדשים, בעיקר עמ' 115–120.

12 וראו למשל את סקירתו העקרונית של סימונסון בנושא, והתבססותו על ספרות השו"ת היהודית ומקבילותיה הנוצריות והמוסלמיות, ואופן השימוש בהן לצורך מחקר היסטורי-חברתי: סימונסון, שו"ת; סימונסון, שתי הסעיפים. ראו גם מחקרה של ספרן, הגדרת גבולות, המשתמשת בספרות שאלות מוסלמית לחקר המציאות החברתית בספרד האומית.

13 ראו למשל: בוליט, סיפורים; ובקצרה אצל פרידמן, המרה וכפירה, עמ' 109.

בדיונינו. שימוש מקיף למדי נעשה בספרות הלכתית מוסלמית ובספרות מחקר על אודות תנאי החסות של לא־מוסלמים בהקשר של המרות דת, לצורך הבנת המסגרת שבה פעלו בני התקופה. נוסף לכך, על מומרים ספורים ניתן היה להוסיף מידע או לשפוך אור חדש ממקורות השייכים לסוגות נוספות. לדוגמה, מידע על המרתו של יצחק אבן עזרא נמצא בחיבורו של יהודה אלחריזי הסוקר את קורותיהם של משוררים ילידי ספרד, ולעומת זאת מידע על המרתו של הפילוסוף אבו אלברכאת אלבגדאדי לא נמצא כלל במקורות יהודיים אלא בחיבורים מוסלמיים בלבד. לאורך הספר הפניתי למקורות נוספים מעין אלה, ככל שהם תרמו לדיון העיקרי.

ב. מצב המחקר

1. המרות דת

התופעה של המרת דת עומדת במוקד עניינן של דיסציפלינות מחקריות שונות, ובהן אנתרופולוגיה, סוציולוגיה, פסיכולוגיה, היסטוריה ותאולוגיה. המחקרים השונים מתפרסים על פני קשת רחבה לא רק מן ההיבט הדיסציפלינרי אלא גם מן ההיבט הכרונולוגי, הגאוגרפי והפנומנולוגי.¹⁴ מקובל להצביע על הפסיכולוג ויליאם ג'יימס ועל הרצאתו בנושא המרת דת כעל ראשית המחקר המדעי המודרני בנושא ההמרה. בהרצאה שנשא ג'יימס הוא הגדיר את המרת הדת: 'תהליך, הדרגתי או פתאומי, שבו האני שהיה עד עתה מפולג, ומצפונו טועה, נחות ואומלל, הופך לשלם, ומצפונו צודק, נעלה ומאושר, כתוצאה מאימוץ איתן יותר של אמיתות דתיות'.¹⁵ מחקר יסוד בנושא המרות דת, המצוטט עד ימינו, הוא מחקרו של ארתור דארבי נוק על המרה בעת העתיקה. נוק הגדיר את ההמרה כ'היפוך של הלב... פנייה מכוונת... אשר מעידה על מודעות לכך שמדובר בשינוי גדול, שהישן היה מוטעה והחדש הוא נכון'.¹⁶

עם התקדמות המחקר, וככל שהרקע התאורטי להבנת התופעה של ההמרה הולך ומעמיק, מתברר לחוקרים השונים כי המרת דת אינה 'אירוע' אלא תהליך מתמשך

14 לסקירה עדכנית של מצב המחקר והפניות רבות ראו: רמבו ופרהדיאן, הקדמה. המחקרים עוסקים במגוון היבטים של המרות דת, מן ההקשר הקולוניאלי של התנצרות במערב אפריקה, דרך הצטרפות ועזיבה של 'כתות' במערב המודרני, ועד מחקר כמותי-סטטיסטי של קצב ההתאסלמות של העילית האיראנית במאות הראשונות לאסלאם.

15 ג'יימס, החוויה הדתית, עמ' 160.

16 נוק, המרה, עמ' 7.

ומורכב, הנובע מהקשר אישי, היסטורי ותרבותי, ובהתאם לכך – גם ללא תוצאה אחידה אחת לכל העוברים אותו.¹⁷ תובנה זו מובילה חוקרים לנקוט משנה זהירות בבואם לקבוע קביעות סוחפות על אופיו ומהותו של תהליך ההמרה, מסוגן של הגדרותיהם של ג'יימס ונוק. חוקרים הצביעו על ההטיה הנוצרית המובהקת בתפיסה הקלסית של ג'יימס ונוק, ואף על המטען הערכי הטעון בעצם המונח 'המרה' (conversion) ועל הקושי להשתמש בו בחקר חברות ודתות לא-נוצריות.¹⁸

אף אם מתמקדים בחקר ההמרה לנצרות, עולה השאלה אם מונח אחד, 'המרה', יכול להיות בעל תוקף בכל חברה נוצרית בהיסטוריה, כדברי אריאטה פאפאקונסטנטינו, בהקדמתה לקובץ מחקרים שערכה בנושא:

כל קבלה של התוקף המתמשך של תהליכים ותפיסות שניתן לזהות בהמרות לנצרות ברומא של המאה הרביעית עם, נניח, המרה לנצרות בבולגריה של המאה התשיעית, או המרה לנצרות במרכז אמריקה של המאה השש עשרה, נשענת על ההנחה הבעייתית באופן מהותי, הגורסת כי לדתות יש טבע מהותני הנותר ללא שינוי בהקשרים תרבותיים שונים.¹⁹

התפתחות זו של תהיות וספקות, שחלה במקביל למפנה הלשוני והספרותי במחקר ההיסטורי, הובילה חוקרים לתהות עד כמה ניתן, אם בכלל, להגיע לחקר אירועים או תהליכים קונקרטיים של המרה, או שמא אנו מוגבלים לחקר הביטויים הטקסטואליים המשקפים תהליכים אלה.²⁰

ואולם, למרות שלל הספקות והסייגים, ואולי בגללם, המרות דת עדיין משמשות נושא פורה למחקרים, לכנסים מדעיים ולמכוני מחקר, ובהיעדר מונח חלופי, נמשך גם השימוש במונח המרה, תוך מודעות למגבלותיו.²¹ לאור התובנות המחקריות העדכניות אבחן בספר זה את ההמרה כתהליך ולא כאירוע ואמנע מן ההנחה שההמרה מחייבת בהכרח 'פנייה מעם ולעבר', הנחה הגוררת הפרדה חדה בין זהויות, עולמות ומעגלי השתייכות ישנים וחדשים.²²

17 ראו למשל ספרו של רמבו, המרה, בעיקר עמ' 1–12.

18 ראו למשל: פאפאקונסטנטינו, הקדמה, עמ' xxii–xxvi; פוקס וישראלי, הקדמה, עמ' 1–5.

19 פאפאקונסטנטינו, שם, עמ' xvi.

20 ראו ספרו של שפיץ, המרה וסיפר. וראו גם: מוריסון, להבין.

21 ראו רשימה חלקית של פרויקטים ופרסומים בתחום ההיסטורי אצל פוקס וישראלי, הקדמה, עמ' 16–17, הערה 3.

22 'פנייה מעם ולעבר' – Turning to and from – ביטוי של רמבו, המרה, עמ' 3.

2. הפעלה ופיקוח של גבולות קהילתיים

בשנת 1969 פרסם פרדריק בארת' אוסף מחקרים של חוקרים שונים שעסקו כולם בגבולות שבין קבוצות אתניות ובאופן חצייתם. לקובץ זה הייתה משמעות עצומה, וחוקרים רבים הקדישו מאז מאמצים רבים לחקר גבולותיהן של קבוצות חברתיות שונות, כדי לעמוד על הגדרות הזהות של החברה הנחקרת ועל האופן שבו זהות זו מתווכת הן כלפי חברי הקהילה פנימה, הן כלפי החברה הסובבת.²³ למחקרים אלה משותפת ההנחה שזהות אתנית אינה נתונה, וכי אתניות, כארגון קהילתי, צריכה להיבחן בראש ובראשונה מצד גבולותיה ולא מצד תוכנה. תובנה זו הביאה לחקר זהות אתנית כההליך אינטראקטיבי ובין-אישי ולא כנתון סטטי.²⁴

מחקרו של בארת' הוביל בין השאר לחקר האופן שבו קבוצות שונות מבצעות 'עבודת גבול' (boundary work) או 'אחזקת גבול' (boundary maintenance).²⁵ לדוגמה, מישל לאמון חקר את 'עבודת הגבול' שבאמצעותה מגדירים את עצמם בני המעמד הבינוני-הגבוה בצרפת ובארצות הברית. לאמון מבהיר בהקדמה לחיבורו כי 'עבודת גבול היא חלק מהותי מתהליך הבניית העצמי... באמצעות יצירת הבחנות, אנו גם מסמנים את זהותנו... ברמה המאקרו-סוציולוגית, עבודת גבול משמשת לאשרור סדר בתוך קהילות באמצעות אישוש נורמות קבוצתיות'. לאמון גם משתמש במושג 'סיוור גבול' (border patrolling), לתיאור הטכניקה שבה יחידים וקבוצות מסמנים ומתחזקים את גבולות זהותם.²⁶

מטפורת הגבול, חצייתו ועיצובו עומדת גם במרכז מחקרו של ארנולד ואן גנפ, שטבע את המונח 'טקסי מעבר'.²⁷ מחקרו של ואן גנפ היה בסיס לסדרת מחקריו של האנתרופולוג הנודע ויקטור טרנר, כחצי מאה לאחר מכן, והוא דייק והרחיב את ניתוח טקסי המעבר ומחקריו הפכו לאבן-דרך בסוגיה זו.²⁸ המרת דת היא ודאי אחד מסוגי

23 ראו בהקדמה לכרך מיוחד שיצא לאור לציון עשרים וחמש שנה לפרסום המחקר המקורי: רומולן וגורס, הקדמה. וראו מחקר עדכני על הגירה וגבולות אתניים: וימר, גבולות אתניים, בעיקר עמ' 3-5, 21-23. כמו כן ראו להלן ההתבססות של המחקר בנושא המרת דת על תובנותיו של בארת'.

24 ראו: בארת', הקדמה.

25 לסקירה כללית של מחקרים סוציולוגיים ואנתרופולוגיים בנושא ראו: לאמון ומולנאר, גבולות.

26 לאמון, כסף, מוסר והליכות, עמ' 11.

27 ואן גנפ, טקסי מעבר.

28 ראו בעיקר: טרנר, לימינליות; טרנר, תהליך טקסי.